

ӘОЖ 82:801.6; 82-1/9; МҒТАР 17.07.41
<https://doi.org/10.47526/2025-2/2664-0686.201>

Б.Б. ЕРТАЕВА

*Қожа Ахмет Ясауи ат. Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bagdat.yertayeva@ayu.edu.kz*

БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНДЕ АДАМГЕРШІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ КӨРІНІС ТАБУЫ

Аңдатпа. Балалар әдебиеті – жас буынды қалыптастыратын, оларды адамгершілікке тәрбиелейтін өмір оқулығы. Сондықтан да балалар прозасындағы адамгершілік-этикалық мазмұндағы шығармалардың маңызды екені анық. Жетпіс-сексенінші жылдардағы жарық көрген шығармалар адамгершілік-моральдық мәселелерінің өткірлігімен, кейіпкерлер жандүниесінің тереңдей түсуімен танылады. Осы тұрғыда дайындалған бұл мақалада жетпісінші-сексенінші жылдардағы қазақ балалар әдебиетіндегі адамгершілік-этикалық құндылықтардың көркемдік бейнеленуі мен тәрбиелік маңызы жан-жақты талданады. Мақалада белгілі жазушылар Қаржаубай Омарұлы мен Тынымбай Нұрмағанбетов шығармалары арқылы балалар прозасындағы отбасылық қарым-қатынас, бала мен ересектер арасындағы моральдық түсініктер, туған жерге сүйіспеншілік, ата-анаға құрмет, мейірімділік сияқты тәрбиелік элементтер мысалдарымен ашылады. Әдеби талдауда кейіпкерлердің ішкі жан дүниесі, психологиялық ерекшеліктері, ұлттық болмысқа сай қалыптасқан көркемдік тәсілдер арқылы көрсетіледі. Мақалада әдебиет арқылы баланың дүниетанымын дамыту, мінез-құлқын қалыптастыру, ұлттық менталитетті сіңіру қажеттілігі баса айтылады. Сонымен қатар, жаһандану мен цифрлық технология дәуірінде балалар әдебиетінің жаңа форматта дамуы, ұлттық тәрбие мен адамгершілікті дәріптеу қажеттілігі атап өтіледі. Балалар әдебиеті тек эстетикалық тәрбие құралы ғана емес, сонымен қатар рухани-мәдени кодтарды, адам бойындағы асыл қасиеттерді сақтаушы әрі ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз ететін мәдени құрал ретінде сипатталады. Зерттеуде қазіргі балалар әдебиетінің даму болашағына қатысты ұсыныстар айтылып, болашақта жаңаша бағытта дамуы керектігін де алға тартады.

Кілт сөздер: балалар прозасы, адамгершілік, тәрбие, кейіпкер, этика.

B.B. Yertayeva

*Senior Researcher of the Research Institute of Turkology,
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: bagdat.yertayeva@ayu.edu.kz*

The Appearance of Human Values in Children's Literature

Abstract. Children's literature is a life guide that shapes the younger generation and educates

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Ертаева Б.Б. Балалар әдебиетінде адамгершілік мәселелерінің көрініс табуы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2025. – №2 (136). – Б. 167–177. <https://doi.org/10.47526/2025-2/2664-0686.201>

***Cite us correctly:**

Ertaeva B.B. Balalar adebietinde adamgershilik maselelerinin korinis tabuy [The Appearance of Human Values in Children's Literature] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2025. – №2 (136). – B. 137–177. <https://doi.org/10.47526/2025-2/2664-0686.201>

Мақаланың редакцияға түскен күні 08.01.2025 / қабылданған күні 30.06.2025

them in morality. Therefore, it is evident that works of moral and ethical content in children's prose are of great importance. The works published in the 1970s and 1980s are notable for their sharp focus on moral issues and the deepening of the characters' inner worlds. This article comprehensively analyzes the artistic portrayal and educational value of moral and ethical values in Kazakh children's literature of the 1970s and 1980s. Through the works of prominent writers Qarzhaubai Omaruly and Tynymbai Nurmagambetov, the article explores themes such as family relationships, moral understanding between children and adults, love for one's homeland, respect for parents, and kindness. The literary analysis highlights the characters' inner world, psychological traits, and artistic methods rooted in national identity. The article emphasizes the need to develop a child's worldview, shape their character, and instill national mentality through literature. Furthermore, it addresses the necessity of promoting morality and national education in the era of globalization and digital technologies, and discusses the development of children's literature in new formats. Children's literature is portrayed not only as a tool of aesthetic education but also as a medium that preserves spiritual and cultural codes and noble human values, ensuring the continuity of generations. The study also presents suggestions regarding the future development of modern children's literature and emphasizes the need for innovative directions.

Keywords: children's prose, morality, education, character, ethics.

Б.Б. Ертаева

*старший научный сотрудник Научно-исследовательского института Тюркологии
Международного казахско-турецкого университета им. Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: bagdat.yertayeva@ayu.edu.kz*

Отражение нравственных проблем в детской литературе

Аннотация. Детская литература является учебником жизни, формирующим подрастающее поколение и воспитывающим его в нравственности. Поэтому очевидно, что морально-этические вопросы в детской прозе важны. Произведения, опубликованные в семидесятые и восьмидесятые годы, отличаются остротой морально-этических вопросов и глубиной душ героев. В данной статье, подготовленной в этом контексте, всесторонне анализируется художественное представление и воспитательное значение морально-этических ценностей в казахской детской литературе семидесятых и восьмидесятых годов. Через произведения известных авторов Каржаубая Омарулы и Тынымбая Нурмаганбетова в детской прозе на примерах раскрываются такие воспитательные элементы, как семейные отношения, нравственные понятия между детьми и взрослыми, любовь к Родине, уважение к родителям, доброта. В литературном анализе художественными средствами показаны внутренний мир героев, психологические особенности, ценности, сформированные в соответствии с национальной идентичностью. В статье подчеркивается необходимость развития мировоззрения ребенка, формирования характера, привития национальных ценностей посредством литературы. Кроме того, в эпоху глобализации и цифровых технологий отмечается необходимость развития детской литературы в новом формате, пропаганды национального воспитания и нравственности. Детская литература описывается не только как средство эстетического воспитания, но и как культурный инструмент, сохраняющий духовные и культурные коды, благородный качество человека, обеспечивающий преемственность поколений. В исследовании даются рекомендации относительно дальнейшего развития современной детской литературы, а также подчеркивается необходимость ее развития в новых направлениях в будущем.

Ключевые слова: детская проза, мораль, воспитание, характер, этика.

Кіріспе

Балалар әдебиеті – балалар өмірінің энциклопедиясы. Оның басты мақсаты – балалардың рухани мәдениетін байыта отырып, баланы туған елі мен жерін сүйуге, ата-анасын сыйлау, үлкенге құрмет көрсету, адамгершілікке, имандылыққа тәрбиелеу. Өйткені, балалар әдебиеті – қазақтың мәдениеті мен әдебиетінің құрамдас бір бөлігін құрайтын халықтың озық ойлы, терең де тамырлы әдебиеті. Балалар әдебиеті ең ауқымды адамгершілік, имандылық, қоғаммен қатынас, үлкендер мен балалардың қарым-қатынасын кеңінен суреттей отырып, өмірдің шынайы тұсын көрсетеді. Сондықтан да жас буынның қалыптасуында ерекше орын алатын жетпісінші-сексенінші жылдардағы балалар жазушыларының шығармаларындағы әлеуметтік-моральдық, адамгершілік-этикалық мәселелерді қарастырамыз.

Жетпісінші-сексенінші жылдардағы балалар жазушылары балалық шақты, көңілді мектеп өмірін, ауыл тіршілігі мен тұрмысын, жан-жануарларды суреттеумен шектелмей, болмысты кейіпкердің өзіндік адамгершілік мұраттарына орай туындайтын талап-ұмтылыстарымен тығыз бірлікте таразылауға, сұлулық пен сиықсыздық, инабаттылық пен азғындық, ізгілік пен қаныпезерлік секілді көптеген эстетикалық-этикалық категорияларды образдар арқылы бейнелеуге күш салды. Қаламгерлеріміздің шеберлік, интеллектуалық деңгейі биіктеп, көркемдік шындық болмысты байыптау мен бейнелеудің өзіндік жүйесіне, өмірдің аналитикалық, образды шежіресіне айналды. Жетпісінші-сексенінші жылдардағы балалар прозасы жиырмасыншы-алпысыншы жылдар аралығында жарық көрген осы жанрдағы туындылармен салыстырғанда, өмір шындығын көркемдік тұрғыдан игеру ауқымының кеңдігімен, образдар табиғатының күрделілігімен, көтерген мәселелерінің өткірлігімен, кейіпкерлер жан дүниесін тереңдей танытуымен, әлеуметтік-азаматтық тыныстылығымен һәм белсенділігімен ерекшеленеді.

Адамгершілік пен мораль дегеніміз не? Ол қалай пайда болады? Адамгершілік құлық жеке адамның қоғамда өмір сүре алатын, басқалармен үйлесімді қарым-қатынаста бола алатын қабілеті. Ол адамдардың ішкі дүниесінің көрінісі. Мораль болса өзінің мәні жағынан жеке тұлға мен қауымның, адам мен адамзаттың ізгілік ережелерінің жиынтығы. Сол принципті ұстану барысында әр адам өзінің адамдық қасиеттерін қалыптастырып, дамыта алады. Адамгершілік адамдардың практикалық өмірінен келіп шыққан әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер арқылы көрнекіленсе, мораль болса міндеттеушіліктен келіп шығады [1, 7-б.]. Адамгершілік құндылықтарын бала бойына сіңіру үшін адами қарым-қатынас қажет болады. Оны балаға ұғындыру үшін балалар жазушылары сапалы дүниелер жазып ұсынады.

Түркиялық ғалым Дуйгу Явуз [2] балалар әдебиетін олардың өсуі мен дамуы, сезім, ой, қиял әлемі, олардың сезімталдығы мен өздеріне ұнайтын жағдайларды көрсете отырып, олардың көңіл көтеруіне де мүмкіндік беру мақсатымен алға қойылған әдебиет деп санайды. Балалар әдебиетін жеткіншектердің психологиялық және физикалық дамуына және оларды бір нәрсеге қызығушылығын оятуға, ауызша және жазбаша түрде балаға талдау жасауына және синтездеуіне мүмкіндігін береді деп есептейді.

Балалар әдебиетінің ғылыми пән ретіндегі мақсаттарын көрсетеді:

Балалардың жас тобына байланысты қызығушылығын тудыратын тақырыптарды анықтау;

Баланың жеке басының оң дамуын қамтамасыз ету және оны психологиялық тұрғыдан қолдау;

Олардың қажеттіліктерін қанағаттандыру;

Баланың қиялын, тыңдау қабілетін және тілді меңгеру қабілетін дамыту;

Мазмұны мен сыртқы түрі бойынша кітаптардан мысалдар келтіру;

Балалар әдебиеті арқылы кітаптың қызықты ақпарат көзі екенін үйрету;

Балаларды күнделікті өмірге қатысты біліммен қамтамасыз етуден тұрады.

Нәтижесінде балалар кітапта аталған кейіпкерді бейнелеуге тырысып қана қоймайды, олардың қиялы дамитындығын алға тартады. Осыған сәйкес, балалар әдебиетін қолдану барысында, оларға қысқаша баяндап беру, әңгімеге пікір қосу қабілетін немесе суретке деген шығармашылық қабілеті ашылуы мүмкін екендігін айтады [2, 176-б.].

Жетпісінші-сексенінші жылдардағы балалар прозасында көркемдік ойды бейнелеу тәсілдері әрқилы. Негізгі бағыттар деп былайша бөлуге болады:

Балалардың өзіндік өміріне, өзіндік әлеуметтік тіршілігіне зер салу, олардың тыныс-тіршілігінің талай мәселелерінің ересектердің әлеуметтік-моральдық атмосферасымен де байланысты екенін ескеру;

Балалардың жан дүниесіне бойлауға ұмтылу, детальдарды штрихтарды, т. б. көркемдік құрал-тәсілдер мен бояуларды кейіпкердің психологиясына тереңдеп тануға жетелейтін кілт есебінде пайдалану, психологизмге ден қою;

Балалардың мінез-құлықтарынан туындайтын іс-әрекеттердің эстетикалық-педагогикалық мәніне назар аудару;

Олардың әлемі арқылы авторлық көркемдік ойды бейнелеу;

Тарихи кезең, тарихи тұлғалардың сыр-сипатына үңіліп, тағылым аларлық сәттерге назар аудару, жас ұрпаққа отаншылдық тәрбие беруге ұмтылу [3, 173-б.].

Зерттеу әдістері мен материалдар

Мақаланы дайындау барысында бұған дейінгі балалар әдебиетін зерттеген отандық ғалымдарының еңбектері негізге алынып, эстетикалық және аналитикалық тұрғыдан талдау, ой қорыту, салыстыру, зерттеу әдістері пайдаланылды. Әдебиеттанушы, сыншы Қ. Ергөбектің «Арыстар мен ағыстар», балалар әдебиетін зерттеуші ғалым Ж.А. Рүстемованың «Балалар әдебиеті» атты зерттеу еңбектері назарға алынды.

Сонымен қатар, жазушы Қаржаубай Омарұлының «Әке», Тынымбай Нұрмағанбетовтың «Қарлығаштың ұясы», «Қош бол, ата» шығармаларынан дәйектемелер келтірілді.

Талдау мен нәтижелер

Қазақ балалар әдебиеті – қазақ қоғамымен біте қайнасып, жас жеткіншектердің барынша дамуына үлес қосып, адамгершілікке баулып келе жатқан іргелі сала. Балалар әдебиетінің негізгі көрінісі – шынайы өмір бейнесі мен шынайы кейіпкер. Балалар әдебиетінің негізгі мазмұны баланың ата-анамен, достарымен, қоғаммен, мектептегі ұстаздармен ара қатынасы. Жас балалар өздерінің алғашқы кішкентай кездерінен бастап-ақ үлкен кісілердің істеріне еліктеп өседі. Олар да ұшқыш болып аспанда шарықтасам, суда жүзсем, түрлі машиналар ойлап шығаратын ірі конструктор болсам, мұғалім, ғалым болсам, космонавттар қатарына қосылып, солардай жер жүзін таң-тамаша етсем деп қиялданады. Қиялшыл жасөспірімді дұрыс бағытқа сілтеп, адамгершілік құндылықтарды бойына сіңіретін, сол үшін ат салысатынның бірі – балалар әдебиеті. Оның негізгі мақсаты – қызықты шығармалар арқылы жас жеткіншекті адамгершілікке баулу, имандылыққа тәрбиелу, өмірге төзімді ету.

Сондықтан да баланың өмірге бейімделу үдерісінде алған тәжірбиесі өте маңызды. Әсіресе, бала ұзақ уақытын өткізетін мектепте және отбасында алатын адамгершілік тәрбиесі оның жеке басын қалыптастыруда маңызға ие. Адамгершілік тәрбиесі назардан тыс қалса, бала сыртқы ортаның әсерін тез қабылдайды, қабылдаған теріс қателер нәтижесінде әлеуметтік құндылықтарға қайшы келетін жеке тұлға пайда болады. Адамгершілік тәрбиесінде ең бастысы, балалардың адамгершілік мінез-құлықтары оларды өз бойларына орнықтыру арқылы тәжірибеге бағытталады [4, 77–78-бб.].

Жетпісінші-сексенінші жылдардағы қазақ балалар повестеріне тән ендігі бір елеулі ерекшелік — уақыт алға тартып отырған көкейкесті әлеуметтік-моральдық, адамгершілік-этикалық мәселелерді көтеруге айрықша талаптануымен және де өмір шындығын қамту

өрісінің кеңдігімен, шеберлік деңгейінің биіктігімен ерекшеленеді. Балалар әлемі – өзіндік ерекшеліктері мол, күрделі де қызықты әлем. Сол әлемге еркін еніп, небір нәзік сыр-сипаттарды танып, ынтамен зейін салу, көркемдеп, зергерлікпен бейнелеу – қаламгер қауымы үшін үлкен сын. Белгілі сыншы Дандай Ысқақұлы «Сынталқы» еңбегінде [5, 190-б.]: көркем шығарма – жазушының өмірлік тәжірибиесінің көркемдік тұрғыдан сұрыпталып игерілген нәтижесі. Жазушының шығармашылығы – оның өмір жолының, өмірде түйгендерінің көркем көрінісі. Сондықтан да оның өмір соқпақтарына үңілу – қаламгердің өнерпаздық қыр-сырын танып білудің бірден-бір құралы болып табылатындығын айтады.

Моральдық сана – бұл адамның санасында адамгершілік принциптерінің бейнеленуі, яғни адамдар арасындағы өзара қарым-қатынасты және қоғамға қатынасты реттейтін мінез-құлық нормасы. Ол қоғамның дамуына және адамның жинақтаған мінез-құлық тәжірибесіне байланысты қалыптасып, адамгершілік ұғымдары мен ой қорытындыларында көрініс алады. Оның қалыптасуы адамның моральдық категорияларды меңгеруімен шектелмейді, ол адамның бойында көрініс беретін моральдық принциптерге деген көзқарасты қалыптастыруға және осы принциптерді мінез-құлыққа енгізуге ұмтылады. Осыған орай моральдық ұғымдар моральдық сенімге айналады да, моральдық мінез-құлық мотиві пайда болады [6, 115-б.]. Индонезиялық зерттеушілер Сакти және оның әріптестері [7, 84–101-бб.] жүргізген зерттеулерінде мінезді дамытуға назар аудара отырып, жергілікті мәдени құндылықтарды ерте балалық шақтағы білім беруге біріктіру процесін сипаттаған. Жүйелі шолулар мен мета-талдаулар үшін артықшылықты есеп беру элементтері (PRISMA) хаттамасына сәйкес жүйелі әдебиетті шолу (SLR) әдісін қолданған. Зерттеу нәтижелері жергілікті мәдени құндылықтарды ерте балалық шақтағы білім беруге енгізу кейіпкердің дамуын айтарлықтай жақсартатынын көрсеткен. Жергілікті мәдениетке терең енген бұл құндылықтар ынтымақтастық, толеранттылық және әлеуметтік жауапкершілік сияқты мінезді қалыптастырудың әмбебап аспектілеріне де қатысты болады. Сондықтан, бұл зерттеу жергілікті мәдени құндылықтарды біріктірудің балалардың мінез-құлқының дамуына әсер ететін ықпалдары әсерлері туралы құнды түсініктер ұсынады. Бұған қоса, білім беру технологиясының интеграциясын зерттеу балалардың жергілікті мәдени контекстерде оқу тәжірибесін оңтайландыруы мүмкін екендігі айтылады.

Жалпы балалар әдебиетінде болсын, отбасында болсын, бала мен ата-анасының арасындағы байланыс ерекше орын алады. Қазақ балалар әдебиетінде де осы отбасы, достармен қарым-қатынас мәселелері арқау болады. Әсіресе, адамгершілік, тәрбие, достық мәселелері жиі қамтылады. Қазақ балалар әдебиетінде әкенің отбасындағы рөлін ерекше көрсете білген Қаржаубай Омарұлының «Әке» туындысы. Шығармада бала мен әке арасындағы қарым-қатынас, үлкеннің кішіге қамқорлығы, өз ісіне адал болу, балаға дұрыс жолды көрсету, адамгершілік тақырыптары кейіпкердің іс-әрекеті барысында ашыла түседі. Адамгершілік, балаға деген мейірім повестің негізгі тақырыбы дей аламыз. Повесте: «соғыс» деген суық сөз біздің ауылға ажал боп аранын аша түскенде, көкеме шақырту қағазы келді. Көкем сол түні ұйықтаған жоқ шығар. Көкем жол жүрерінде шешемізге: «Мына балаларға бас-көз болып отыр. Өзің жақсы болсаң, бұлар да айтқаныңнан шықпайды. Сенің айтқаның – оларға заң», - дейді. Ұқтыңдар ма дегендей, бізге қарап қойды. Оқшантайды беліне байлап, қос ауыз мылтықты иығына ілді. Жол дорбасын біз алып жүрдік. Көкем Жасқанат пен Әлғалияшты екі қолына көтеріп алды. Томары тиеліп, жүруге дайын тұрған баржаға жақындағанда кілт артына бұрылды. Құмшағанақ жаққа ұзақ қарады.

-Балам, екеуің де құлақ сал сөзіме, Жасқанат болса да кішкентай, қайда жүрсендер де, кім болсаңдар да туған жерлерінді ұмытпаңдар. Онда ата-бабаларың, күні кеше ғана көз жұмған шешелерің жатыр, - деді көкем алға қарай қадамын жиілете түсіп. – Туған-туыстар бар. Жеті атаға дейін таратып айтқаным, кімнен кімнің туғаны естеріңде шығар дейді [8, 189-б.]. Әке мен баланың түсінісуі, отбасын соғысқа кетпестен бұрын үлкен ұлына табыстауы, әке мен бала арасындағы байланысты нығайта түскендей. Әке мен бала арасындағы қарым-

қатынас ерекше сипатта тиянақты жазушы тарапынан жеткізілген. Жазушының басты қозғайтын мәселелері – моральдық проблемалар, тәлім-тәрбие мәселелері. Сонымен қатар, адамгершілікке, өз ісіне адал болуға, бауырға қамқор болуға, әке мен ананы сыйлауға үндейді.

Қаржаубай Омарұлының балалардың қиялына ерік беретін «Бала-балапандар» [8] атты повесінде үлкендердің балалармен ұғынысу, тіл табысу барысы әңгімеленеді. Баланың әрекет-қимылдарына зер салып, көркемдік електен өткізіп, айналадағы табиғатты балғындардың барлап-бағалауына аса мән берген.

Кекілді қара домалақ бала еркіндеу екен, келе сала қаламын шұқылап ұстап тұрды да, әп-сәтте қолына алды. Қағазының бір шетіне құстың суретін салып қойды.

- Бұл не? – деді жазушы оның ерке қылығын қызық көріп.

- Соны да білмейсің бе? Бала-балапан, біздің балкондағы қарлығаштың балапаны.

- Атың кім? – деді жазушы. Ол осы ауладағы балалардың есімін түгелге дерлік білетін болса да әдейі сұрады.

- Мұқан. Соны да білмейсің бе? Мынау – Алтынай, анау – Әсем. Өзің не істеп отырсың? Мұнда тығылып...

- Жазушы еріксіз күлді де:

- Сендерге арнап кітап жазып жатырмын, - деп оны арқасынан қағып қойды.

- Алақай, жақсы болды!-деді Мұқан көздері жайнаң қағып. – Онда біздің бала-балапан туралы жазыңызшы! – Бірақ ол әрі ертегі, әрі шын болсын, әйтпесе оқымаймын – дейді. Сонымен қатар, Алтынай мен Әсем есімді кішкене кейіпкерлер көкелерінің балкондағы қарлығаш ұясын безендіруін сөз етеді, құсқа қалай қамқорлық жасау қажет екендігін үлкендердің жасаған мейірімділігінен ұғады. Отбасындағы ата, әжесі іспеттес ата қарлығаш, әже қарлығаш, бала қарлығаш деп жан-сырын қарлығаштарға ақтарады. Бірде аталары Мұқан, Алтынай, Әсем үшеуінің дүниені танып, көп білуге ұмтылғандарына қуанып: «Көпті көріп, көп оқығаннан сұра» десе болмас па! Мен де өздеріңнің айтқандарыңнан біраз нәрсе біліп қалдым. Талаптарыңа нұр жаусын, айналайындар!-деп батасын береді.

Көркемдік ойдың өзіндік өрнегі санатында саналуға лайықты шығармалардың бірі — табиғат әлемінен тамыр тартқан туындылар болып саналады. Пейзаждарды суреттеу немесе жан-жануарларды сөйлету немесе натуралистік бақылаулар, сол арқылы эстетикалық категорияларға зер салу, әлеуметтік-философиялық түйіндеулер жасау, балалар әңгімесін жазудағы көркемдік ізденістердің айғағы саналады. Балалар әдебиетін зерттеуші Ж.А. Рүстемова: «Уақыт рухын терең беретін шығармалар туғызу – қазіргі қазақ балалар ақын-жазушыларының алдында тұрған келелі міндеттердің бірі», - дейді [9, 3-б.].

Қаржаубай Омарұлының «Қоныраулы бесік» повесінде туған жердің қасиетін Смайыл ата: «Туған жер – алтын бесік» деген осы бесікті қала аңызымен тараған-ау! Оны көздің қарашығындай сақтаңдар!-деп ақылын айтады. «Алтын бесік» аңызын балаларға айта отырып, бесіктің қасиетін түсіндіреді, балаларға атамекенді бабаларындай қадірлеп, атамекеннің көркеюіне үлес қосуы керектігін ұғындырады.

Жетпісінші-сексенінші жылдардағы балалар жазушыларының бірі – Тынымбай Нұрмағанбетов. Оның балалар әдебиетіне арқау болған көркем шығармалары өмір шындығын көркем шындыққа өзіндік бағытын айқындаған туындылар. Ол керемет суреткер, шығармаларында жасаған образдарының барлығында дерлік кейіпкердің сезімін оның өмірге деген қатынасын кейіпкердің көңілімен, іс-әрекетімен байланыстыра отырып қарастырады. Қаламгер әрдайым өз ойын жаңаша амал-тәсілдермен беріп отырады. Қысқаша жазған әңгімелерінің өзімен-ақ өзінің суреткер екендігін дәлелдеді. Қаламгердің негізгі ұстанымы туған жерге деген махаббатты көрсету және де еңбек адамын оның адамгершілік сипатын көрсету. Оның суреткерлік болмысымен жасаған сан алуан кейіпкерлері көңілі саф таза жеткіншек, тағдыр тауқыметімен құрдастарынан ерте есейген бала. Тынымбай

Нұрмағамбетовтың «Қарлығаштың ұясы» шығармасының [10, 25–26-бб.]. негізгі кейіпкері жеті жасар Шорман Оштай апасының қолында тәрбиеленеді. Шығарманың негізгі – тақырыбы арқа сүйері жоқ, панасыз жетім балапан тағдырымен ұқсас жетім тағдыры. Дәм-тұзының таусылар сәті таяп қалғанын сезген апасы немересін жақын ағайындарының бірі — Қиянбектікіне жібереді. Жаңа ортаға таңырқай қараса да жатсынбаған Шорман келе сала шамасы келгенінше үй салып жатқан Қиянбек пен Шабаркүлге жәрдем етеді. Автор шығармада баланың кіршіксіз, таза көңілі арқылы және де Қиянбек пен Шабаркүл бейнесінің де тартымды жасалуына басты мән берген. Күнделікті өмірде кездесетін, бәлендей тосындығы жоқ жайттар – Шорманның көзімен қарағанда өзгеше сырлы, қызықты дүние. Баланың тұнық тұмадай таза, кіршіксіз сезімі, нұрлы жан дүниесі, жарық әлемнің әр саласына алып қашқан әдемі қиялы, өзінің бойына шақ, былайғы жұртқа «күлкілі» қылық-қимылдары шыншыл да шебер қаламмен суреттелген.

Бір күні Шорман ойда жоқта әжесінің қайтыс болып кеткенін естіп қалады. Жан-жүрегін орасан күшпен сілкіп, тұнығын шайқап, әдемі қиялдарының астан-кестеңін шығарған осы бір оқыс, суық «жаңалық» оған сұмдық әсер етеді. Бұрын жарық секілді әлемнің нұры көмескіленіп, күңгірт тартады. Жат дүниеде жалғыз қалғандай сезінген бала сілесі қатқанша ағыл-тегіл жылағанымен қолынан келер қайраны жоқ, қайда барарын да, қалай ұмтыларын да білмейді. Көңілі қаламаса да енді Қиянбектің үйінде тұруға мәжбүр екенін, осында жүріп ата-анасы тірі, жұмыр жердің бір бұрышында жүргенін, әкесі Есенжол, шешесі Айбарша екенін біледі. Бейтаныс ауылға да тұруға мәжбүр болады. Әжесінің дүние салғанын білмей Шоқатайдың тракторының арқасына да жармасады «мені үйіме ала кет деп». Бірақ оларға барар жол беймәлім, хабар айтар адам белгісіз. Іштей егіледі. Әжесінің айтып берген ертегісі есіне түседі. Санасы сансыраған бала қиялында қарлығашпен тілдеседі, сырласады. Баланың табиғаты мен танымын түгелдей тереңдеп танытқан психологизм осындай сәттерде көркемдік шындықтың өмірлік тамырын тереңдетіп, әлеуметтік-адамгершілік позициясын айқындап, биіктете түскен. Жазушы баланың психологиясын мөлдіретіп шебер жеткізу арқылы өзінің көркемдік концепциясын айқын бейнелеген. Әсіресе, қарлығаштың ұясы мен оның балапанына қамқорлық жасайтын сәттерде өмірлік нақты детальдар, шебер авторлық суреттеу мен бейнелеу баланың рухани әлемін жан-жақты ашып, Шорман образы арқылы өмірлік ситуациялардың көркемдік-эстетикалық, моральдық-әлеуметтік өткір проблема деңгейінде бейнеленуіне өте-мөте «үлес қосқан». Ұшып бара жатқан балапан қарлығаштан көз ала алмай, жанары жасқа толып, үздіге үмітпен қараған Шорманды бір сәт көз алдыңызға елестетеді. Қарлығашқа айтқан сөздері оқырманның көзіне жас алдырады.

Белгілі әдебиеттанушы Құлбек Ергөбек: «Көркем шығарманы өмірдің өзі деп қарайтын, солай қабылдайтын бүлдіршіндердің көңіліне қаяу салмау үшін оларға арналған көркем шығармада иненің жасуындай жасандылық болмауы шарт. [...] Бар ойыңды бала мінезіне құрып жеткізуің керек. Ең бастысы бұл жастағы балаларға бағытталған шығарма сезім арқылы көңілге ұялатуы шарт» деп жазады [11, 168-б.].

Т. Нұрмағамбетовтің «Қош бол, ата» повесі де - осындай проблемалық өткірлігімен, терең психологизмімен қазіргі қазақ балалар прозасының жаңа да ұнамды қырларын көрсететін туынды. «Қош бол, ата» повесі – адамгершілікті, адам бойындағы асыл қасиеттерді, кейіпкердің қатынасы арқылы әсерлі, шынайы суреттелген шығарма. «Қош бол, ата» повесі адамдар мінезін, олардың қарым-қатынасын суреттейтін, адамгершілік, мораль тәрізді келелі мәселелерді қозғайтын реалистік әдемі туынды.

Шығарманың терең ойлылығы, мазмұны арқылы кітап оқырманын бірден өзіне тарта түседі. Қарттың жар дегендегі жалғыз баласы қызмет қуып, қарамай кеткендігі, Жөкең атындағы қарт кісінің өзінің немере інісі Шәденге қарап қалғандығы баяндалады. Немере інісінің балаларының ішіндегі Көктембайды өзіне тартады. Тастап кеткен баласының өзін

жамандыққа қимайды, немересін ешқашан көзбен көрмегендіктен тіптен есіне де түсіре алмайды. Қызмет қуып қалаға кеткен баласынан бір күні хат келеді. Ауылға соғып, аз күн ішінде ауылға немересін тастап кететіндігі туралы хат келгенде қарттың қатты қуанғандағы көңіл-күйі шығармада шынайы беріледі. Баласы екі жыл бұрын шешесі өмірден өткенде екі күнге ғана қарақан басы келіп кеткен еді. Бұл жағдай шалға соншалықты әсер етеді. Бұл шығарманы оқып отырған оқырман Толасбайды соншалықты қатігез, әкеге деген қамқоры жоқ тасбауыр ретінде көріп, оны қартпен бірге асыға сарылып күтеді. Оның елге келуімен жақсы іс-әрекет болатындай сенім артады. Сарыла күткен баласы да ауылға келіп кездесуі шығармада былайша суреттеледі: «Шал баласын жібермей кеудесіне ұзақ қысты. Көзінен жас парлап, иегі кемсеңдеп тұрып, «айналайын, айналайын» деп әлсін-әлсін күбірлеп қояды. Сонан соң келінін құшақтап маңдайынан сүйді. Ал бойы Жорабайдан сәл ұзындау, маңдайына кішкене кекіл қойған, мұрыны Толасбайдың мұрыны сияқты қоңқақтау, бірінші көріп тұрған немересін құшақтай алып, Жөкең еңкілдеп жылап жіберді. Баланың бетінен, мойнынан, кішкене қолдарынан сүйіп-сүйіп, иіскеп ағыл-тегіл жылады кеп... «қайтсын-ай енді» деп Салжан да жаулығының ұшымен көзін сүртіп жатты» [12, 167–168-бб.]. Осылайша, қанша уақыттан бергі баласына деген, немереге деген сағынышын басып, сергіп қалған қарт Жөкең немересін еркелетуден жалықпайды. Кейде бауыр басып қалған Көктембай іштей өкпелеп те қалады. Қарттың есіне еш түспеген немересінің аты Шеген екен. Бар жақсысын жалғызым деп аузына тосқан Толасбайды әке жалғыздығы еш ойландырмайды. Жазушы бала мен әкенің арасындағы әңгімеге сыйғызады. Толасбайға әкесі елге кел, қартайған шағымда көмусіз қалам ба деген сөзіне «Осында да ел-жұрт бар ғой» дейді. Кішкене ғана әке мен бала арасындағы диалогтың ішіне жазушы Толасбайдың қандай қатыгез жан екендігін көрсетіп тұр. Жазушы осы аталған кейіпкерлері арқылы ғана кейіпкердің бар болмысын аша түскен. Шығарма кез келген оқырманды ойлантип, шешімін өзінің табуына қалдырады. Көктембай шығарма соңында оқуға кетіп бара жатып, атасының басына барып: Мен оқуға бара жатырмын, ата, мен әртіс боламын. Ата, сені ұмытпаймын, жиі-жиі келем ғой. Келемін... Мен сені алдамаймын. Қош бол, ата!-дейді [12, 217-б.].

Жалпы балаларға арналған шығармалардың бір сипаты – оның тәрбиелік мақсатты көздейтінінде. Әдебиеттің тәрбиелік мәні дегенде, белгілі қоғамдық ортада қалыптасқан адамның рухани өсуін, көркемдік дүниені қабылдау ерекшелігін ескереміз. Ұрпақтан ұрпаққа беріліп келген қазақ халқының моральдық, этикалық дәстүрлері тәрбиенің өзіне тән нақты бір жүйесі болғанын, ұрпақтардың бұл дәстүрлерінде өз ұлтының дүниетанымын, бет-бейнесін, әдеп, мінез-құлық ережелерін, болашаққа деген сенімін сақтай білгенін көрсетеді. Оның бүгінгі жаңа заман ұрпақтарының адамгершілікті моральдық-этикалық көзқарасын, моральдық-этикалық мәдениетін, моральдық мінез-құлық мен танымдық санасын қалыптастыруда орны ерекше [5, 136-б.].

Әдебиет сыншысы Құлбек Ергөбек: «Балаларға арнап шығарма жазу былай тұрсын, жазылған жақсы шығарманы жыға танып, қабылдаудың өзі бір мәселе. Өлгі шығармаларды түсіну үшін алдымен кім-кімге бала бола білу, балаша ойлау, балаша қабылдау керек» дейді [11, 171-б.].

Индонезиялық ғалым Муаммар мен әріптестері [13, 234–246-бб.] мектептерде әдебиетті жергілікті құндылықтың бір түрі ретінде оқытады, оны мұғалім үйретуі керек дей отырып, әдеби шығармаларды үйде де, мектепте де үйретудің қарқындылығы балалардың адамгершілік құндылықтарының қалыптасуына айтарлықтай әсер етіндігін айтады. Бұл мақалада дәстүрлі әдебиеттегі моральдық құндылықтар балалардың жақсы мінездерін қалай қалыптастыратынын көрсетеді.

«Бүгінгі балалар – қоғамымыздың келешегі, жасампаз қайраткері. Түптеп келгенде, бұлар – дүниетанымы мен азаматтық қасиеттері қалыптасып үлгірмегенімен, күннен күнге тереңдеп, есею жолында келе жатқан балауса қоғамдық буын. Бұл буынның азаматтық

кредосы мен позициясы, қоғамдық белсенділігі мен адамгершілік табандылығы, моральдық тазалығы мен гуманистік талпыныстары қандай тәлім-тәрбие көруіне тәуелді. Сол себепті әдебиеттің рөлі ерекше екенін екіншісі бірі айтқанымен балғын оқырманды жақсылыққа баулып тәрбиелеуде алуан жанр шығармаларының тек бір түсті бояу, санаулы ғана тәсіл, құралдар арқылы жазылмай өмірдің өзіндей жан-жақты да күрделі, реальды болмыстың өзіндей шыншыл да объективті, сан қырлы тұрғыдан жазылып, соған орай алуан көркемдік ерекшеліктермен даралануы әрі көркемдік шындықтың өмірге жақындауына, әрі балғын оқырмандар танымын түрлі тұрғыдан толықтыра түсуге, кемелдендіруге алабөтен қажетті. Қазақ балалар повестерінің түрлі көркемдік ерекшеліктерін сипаттағанда, оның «таза» әдебиеттану мен көркем сын объектісі екенін ескерумен бірге балалардың адам мен қоғам, заман туралы білім-білігін осылайша әралуан көркемдік тұрғыдан кемелдендіруге атсалысатынын ескеруіміз керек» [14, 97-б.] - дейді ғалым Б. Ыбырайым.

Баланың осындай пәк сезімі арқылы шығарманың айтар ойын жазушы дәл бере білген. Бала көңілі өзінің мәпелеп өсірген қодығының өз қорасына қайта келеріне тым сенімді екені анық. Ал Толасбай секілді тасбауырлардың өз ұясына, туған жеріне келінің өз күмәнді екендігін жақсы көрсете білген. Тынымбай Нұрмағанбетов өз шығармасында лиризм өрнектерін тап басып, кейіпкердің арман-тілегін сағынышын, кейіпкерінің ұлттық мінезін, тұрмысын шынайы көрсете білгенде ғана шығарманың өміршең сипатының айқындалатындығын терең ұғындыра білген. Кейіпкерлердің сөздері көзі қарақты оқырманға қатты әсер ете отырып, көкірегіне ой салады. Толасбай сияқты қатігездерден безіндіреді, Жөкең қар секілді дана кісілерді үлгі тұтады, кішкене де болса Көктембай сияқты баланың әрекеті арқылы ойлантады, оқырман жүрегінде мейірім шуағын ұялатады.

Сыншы Дандай Ысқақұлы: «Дүниедегі барлық зат қарама-қарсылықтың бірлігінен тұрады дейтін болсақ, балалар соның себебін айқындау, іздестіру арқылы ғана өмірді дұрыс тани білетін, сол өмірдің түрлі қайшылықтарына қарсы тұра алатын төзімді күрескер, өмірге бейім азамат болып өсуі тиіс» [15, 288-б.] – дейді.

Қорытынды

Балалар әдебиетінің тәрбиелік маңызы ерекше. Ол жас буынды жан-жақты дамытатын, оларды адамгершілік пен ізгілікке тәрбиелейтін өмір оқулығы. Балалар әдебиеті арқылы бала қалыптасады, ата-анасымен бірге шығармаларды оқи отырып, өз ортасында ізгілік жасауды, адал болуды үйренеді.

Шын мәнінде әдебиет мыңдаған жылдар бойы адам қоғамының болмысын бейнелейтін, бір-бірімен мәңгілік сыйыспас екі ұғым – ізгілік пен зұлымдықтың бітіспес күресінің әр алуан көрінісін, сол күрес үстінде байқалатын адам мінезі мен іс-әрекетін бейнелеумен-ақ, керемет данышпандық туындылар беріп келеді.

Мақалаға арқау болған Қаржаубай Омарұлы мен Тынымбай Нұрмағанбетов шығармаларындағы кейіпкерлер баланың ішкі әлемін, балалық шақтың нәзік табиғатын ашып көрсетуге мән береді. Мұндай туындылар – тек көркем дүние ғана емес, сонымен қатар бала тәрбиесінде, балаға бағыт-бағдар беретін тәрбие құрал ретінде қызмет етеді. Балалар шығармаларындағы бейнеленген оқиғалар мен кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынас баланың дүниетанымы мен адамгершілік қасиеттерін қалыптастырады.

Қазақ халқында «Әдептілік ар-ұят, адамдықтың белгісі», «Әдеттің ең ізгісі - адалдық», «Адал адамның алды ашық, білімдіге – ел ғашық», «Ата-ананың сөзі, ақыл кеңес көзі» деп айтады. Бұл қазақ халқының бала болашағын ойлап қана қоймай, балалар әдебиеті арқылы өмірдің шынайы көріністерін суреттей отырып, баланы адамгершілік, ізгілік тәрбиесіне баулуы, ата-анаға деген қамқорлыққа, ата-ананың балаға деген мейірімділігін насихаттауы, баланың адал ниетті, адамгершілігі мол тұлға болып қалыптасуына жай қарамай, көңіл бөлгендігінің дәлелі екендігі анық.

Бұл талдау қазақ балалар әдебиетіндегі отбасылық, қоғамдық адамгершілік қарым-қатынастарды реттеуге, балалар мен үлкендер арасындағы моролдық, этикалық түсініктерді нығайтуға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, қазақ балалар әдебиеті – қоғам болмысының, ұлттық құндылықтың, тәрбие бағытының айнасы саналады. Баланың ішкі әлемін көркем сөзбен тәрбиелеу – әдебиеттің ең асыл миссиясы. Осы миссияны жаңаша ұстаныммен жалғастыру – қазіргі заман талабынан туындап отырған басты міндет екені анық.

Қазіргі жаһандану жағдайында, цифрлық ақпараттың әсері күшейген тұста, балалар әдебиеті жаңаша формат пен жаңаша тәсілді талап етеді. Цифрлық платформалар арқылы ұлттық рухты, адамгершілікті насихаттау – балалар әдебиетіндегі болашақ зерттеулердің басты бағыттарының бірі болуы керек. Қазіргі балалар әдебиетінде шетел әдебиетіне еліктеу баршылық, алайда қазақы тәрбие мен қазақы болмыс алда болғаны абзал. Өйткені балалар әдебиеті, кітап – ұрпақты тәрбиелеуші негізгі құрал.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Құлсариева А. Этика: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 43 б.
2. Yavuz D. Çocuk edebiyatı ve kültürel semboller // Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi. – 2019. – Cilt 6, Sayı 4. – S. 175–184.
3. Әбжет Б. Қазіргі кезде ел жадында сақталған фольклорлық мұралардың маңыздылығы мен ерекшеліктері // «Ел қазынасы – ескі сөз» Хал-қ ғыл.-теор. конф. мат. жинағы. – Түркістан: Тұран, 2017. – Б. 3–8.
4. Kuşcu S, Özmen C. Nurettin Topçu'nun Fikir Dünyasında Çocuk ve Ahlak Eğitimi // Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Eğitim Dergisi. – 2022. – Cilt 4, Sayı 1. – S. 76–92.
5. Ысқақұлы Д. Сынталқы. – Алматы: Сөздік – словарь, 2005. – 416 б.
6. Ұзақбаева С. Қазақ халық педагогикасы. – Алматы: Глобус, 2013. – 468 б.
7. Sakti S.A., Endraswara S., Rohman A. Integrating Local Cultural Values into Early Childhood Education to Promote Character Building // International Journal of Learning, Teaching and Educational Research. – 2024. – №23 (7). – P. 84–101.
8. Омарұлы Қ. Әке. – Алматы: Балауса, 1994. – 448 б.
9. Рүстемова Ж.А. Балалар әдебиеті. – Алматы: Жалын, 2024. – 241 б.
10. Нұрмағамбетов Т. Қарлығаштың ұясы. – Алматы: Жазушы, 1975. – 248 б.
11. Ергөбек Қ. Арыстар мен ағыстар. 3-кітап. – Алматы: Өркениет, 2003. – 368 б.
12. Нұрмағамбетов Т. Қош бол, ата. – Алматы: Таймас, 2012. – 240 б.
13. Muammar M. Arfan, Sujinah Sujinah, Affandy Ali Nuke. Children's Good Character Development with Traditional Literature for Conveying Moral Values // International Journal of Innovation, Creativity and Change. – 2020. – №11 (5). – P. 234–246.
14. Ыбырайым Б. Сырлы әлем. – Алматы: Ана тілі, 1997. – 224 б.
15. Ысқақұлы Д. Әдебиет айдынында. – Алматы: Арыс, 2009. – 317 б.

REFERENCES

1. Qulsarieva A. Etika: oqu quraly [Ethics: training manual]. – Almaty: Kazak universiteti, 2003. – 43 b. [in Kazakh]
2. Yavuz D. Çocuk edebiyatı ve kültürel semboller [Children's Literature and Cultural Symbols] // Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi. – 2019. – Cilt 6, Sayı 4. – S. 175–184. [in Turkish]
3. Abzhet B. Qazirgi kezde el zhadynda saqtalghan folklorlyq muralardyn manyzdylygy men erekshelekleri [The importance and features of folklore heritage preserved in the memory of the country today] // «El qazynasy – eski soz» Hal-q gyl.-teor. konf. mat. zhinagy. – Turkistan: Turan, 2017. – B. 3–8. [in Kazakh]

4. Kuşcu S., Özmen C. Nurettin Topçu'nun Fikir Dünyasında Çocuk ve Ahlak Eğitimi [Children and Moral Education in the Intellectual World of Nurettin Topçu] // Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Eğitim Dergisi. – 2022. – Silt 4, Sayı 1. – S. 76–92. [in Turkish]
5. Ysqaquly D. Syntalqy [Criticism]. – Almaty: Sozdik – slovar, 2005. – 416 b. [in Kazakh]
6. Uzaqbaeva S. Qazaq halyq pedagogikasy [Kazakh folk pedagogy]. – Almaty: Globus, 2013. – 468 b. [in Kazakh]
7. Sakti S.A., Endraswara S., Rohman A. Integrating Local Cultural Values into Early Childhood Education to Promote Character Building // International Journal of Learning, Teaching and Educational Research. – 2024. – №23 (7). – P. 84–101.
8. Omaruly Q. Ake [Father]. – Almaty: Balausa, 1994. – 448 b. [in Kazakh]
9. Rustemova Zh.A. Balalar adebieti [Children's literature]. – Almaty: Zhalyñ, 2024. – 241 b. [in Kazakh]
10. Nurmagambetov T. Qarlygashtyn uiasy [Swallow's nest]. – Almaty: Zhazushy, 1975. – 248 b. [in Kazakh]
11. Ergobek Q. Arystar men agystar. 3-kitap [Heroes and Streams. Book 3]. – Almaty: Orkeniet, 2003. – 368 b. [in Kazakh]
12. Nurmagambetov T. Qosh bol, ata [Goodbye, grandfather]. – Almaty: Taimas, 2012. – 240 b. [in Kazakh]
13. Muammar M. Arfan, Sujinah Sujinah, Affandy Ali Nuke. Children's Good Character Development with Traditional Literature for Conveying Moral Values // International Journal of Innovation, Creativity and Change. – 2020. – №11 (5). – P. 234–246.
14. Ybyraiym B. Syrly alem [Mysterious world]. – Almaty: Ana tili, 1997. – 224 b. [in Kazakh]
15. Ysqaquly D. Adebiet aidynynda [At the literature rink]. – Almaty: Arys, 2009. – 317 b. [in Kazakh]